

DOI

УДК: 94(497.2)"1878/1914"

Славянският събор от 1910г. и Македонския въпрос

Кирил Илиев

докторант, Институт по балканистика с център по тракология, улица Странджа
номер 25, София, България, kirililiev@abv.bg, ORCID 0000-0002-4167-0292

Неославянското движение от първото десетилетие на XX в. си поставя за цел да изравни ролята и статута на славянските държави, да акцентира върху допирните точки на славянските народи и да съдейства за тяхната културна, икономическа и политическа интеграция. Безспорно най-сериозните предизвикателства, пред които е изправен неославизмът са нерешените национални въпроси и това до колко и как се вписват отделните националните програми на славянските народи в идеята за славянско обединение на културна основа и сблъскват ли се те в желанието си да изпълнят своите национални идеали. Това добре проличава в организираните два славянски събора в Прага през 1908 г. и в София през 1910 г. В тях преобладават културните, икономическите и финансовите проекти на неославянското движение, но същевременно преднамерено се „затварят очи“ за задълбочаващите се национални проблеми между славянските народи. Ярък пример за това е спорът между България и Сърбия за Македония, който скоро след събора в София ще се превърне в ябълката на раздора между двете държави и ще погребее идеята за славянско обединение на Балканите. На Славянския събор през 1910 г. Македонските братства в България изпращат мемоар, в който се опитват да запознаят делегатите с актуалната ситуация в Македония. Мемоарът разкрива съглашателството между сръбските чети в Македония с турските власти и Вселенската патриаршия и предупреждава, че това ще предизвика разкол и омраза сред двете славянски държави. Дейците на неославизма обаче остават безмълвни. Именно negliжирането на националните противоречия ще доведе

идете и проектите на неославизма до техния крах по време на Втората балканска (Междусъюзническата) война през 1913 г.

Ключови думи: неославизъм, Славянски събор, Стефан Савов Бобчев, Македонски въпрос.

The Slavic Congress in Sofia in 1910 and the Macedonian Question

Kiril Iliev

PhD, Institute of Balkane Studies and center of Thracology, Stradja street 25, Sofia, Bulgaria, kirililiev@abv.bg, ORCID 0000-0002-4167-0292

The Neo-Slavic movement during the first part of the XX century set the goal of equalizing the role and status of the Slavic countries and put the accent on the points of contact between them, facilitating their cultural, economic and political integration. Undoubtedly, the most serious challenges that the Neo-Slavic movement had to face were the unsolved national questions and issues and their place in the individual national agendas of the Slavic nations. Also, the way these issues and questions affected the idea of a cultural Slavic union and the clashing points of the different nations in the desire to fulfill their national ideals. This is evident during the two Neo-Slavic Congresses in Prague in 1908 and Sofia in 1910. The major projects discussed were focused on the cultural, economic and financial aspects of the Neo-Slavic movement. At the same time all eyes were closed about the deepening national problems between the Slavic nations. A clear example for this is the argument between Bulgaria and Serbia for Macedonia, which will turn into the apple of discord after the congress in Sofia and will bury the idea of Slavic union in the Balkans. During the Slavic council in 1910, the Macedonian fraternities in Bulgaria sent a memoir, in which they presented to the delegates the current situation in Macedonia. In it they also warned about attempts for Serbian armed propaganda aimed at forcefully replacing the national identity of the local Bulgarian population. The memoir also uncovered the agreement between Serbian armed groups in Macedonia

with the Turkish authorities and the Ecumenical Patriarchate, warning about growing hatred and separatism between the two Slavic countries. Paradoxically, the text had been written by prof. Lyubomir Miletich, at that time a participant in the Slavic council and a leader of the Macedonian fraternities. However, the activists of the Neo-Slavic movement remained silent. The negligence of the national conflicts will later become the primary cause for the crash of the Neo-Slavic ideas and projects during the Second Balkan War in 1913.

Key words: Slavic congress, neo-slavic movement, Macedonian Question, Stefan Savov Bobchev

Неославизмът е политическо движение, което възниква в началото на XX в. Идеологически се оформя в резултат на дейността на чешки и словашки славянски активисти. Основният инициатор и двигател на тази идея е младочешкият политик Карел Крамарж. Неославизмът се различава концептуално от по-старата панславянска идеология, която е разработена с цел да сплоти славяните в рамките на Османската империя и да ги подчини на интересите на Русия, докато неославизмът има съвършено различни цели и употреба. Основната идея на неославистите се състои в съвместна отбрана на земите, населени със славяни, в отговор на пангерманската експанзия и в съхранението на характерните културни белези на славянските народи. ”Централна задача на новото славянско течение е именно да брани с културни средства езика на славяните и всичко, що ги отличава, що е характерно, и що способства за техния напредък, за създаване на обособена национална култура – ценен вклад в общочовешкия напредък (Krapchev 1992).

Неославянските дейци разглеждат неославизма като идеологически антагонист на тевтонизма (или разбирането за всичко, което е немско). За реализацията на тази цел, движението се застъпва за равенство на всички славяни помежду си и счита за необходимо да се съхрани автономния статус на всяка група. Всеки от славянските народи е свободен самостоятелно да се развива – културно, икономически и политически, но заедно те са длъжни да

работят съвместно в името на общото благо. Неославистите настояват за демократизация на славянското съобщество и освобождаване от доминиращото влияние на Русия. За разлика от панславянството, неославянството не придава значение на религията и не прави разлика между католици и православни, не подкрепя създаването на единна славянска държава, и подкрепя ненасилствените методи за изпълнение на програмите си (Tuminez 2000, 125–126).

Тласък в развитието на неославизма дават двата славянски събора в Прага през 1908 г. и в София през 1910 г., които са обявени като подготвителни. На събора в Прага се издига призивът за културно-икономическо обединение. И се обсъждат възможните допирни точки за бъдещото славянско взаимодействие. Организатори са чешките неослависти, които стоят най-стабилно икономически на фона на другите славянски народи. Освен това чехите преследват извоюването на определени позиции в Австро-Унгарската империя служейки си умело с неославянската идея.

В годината на провеждането на Славянския събор в София и неговата подготовка, основният въпрос във външнополитически план пред българската държава е националното обединение на българския народ в неговите пълни етнографски граници, очертани от Санстефанския мирен договор. Ситуацията на Балканския полуостров и в частност в Османската империя е неспокойна и буди тревожност в българския политически, обществен и военен елит. Младотурският преврат от лятото на 1908 г. вече е поставил край на т.нар. "ера на зулума", която бележи последните години от управлението на султан Абдул Хамид II (Eldarov 1997). Еуфорията от възстановената конституция и надежди за по-добър живот в рамките на империята от страна на християнското население бързо се изпаряват. Лидерите на българското националноосвобождение правилно се ориентират, че младотурският грим на новия политически елит в империята, все по-бързо избледнява и под него се показват до болка познатите черти на едно подмладено старотурско лице (Eldarov 1997). Законът за сдруженията, законът за унищожаване на

четничеството, обезоръжителните акция и цялостната политика на отоманизация предизвикват естествена реакция сред българското население и довеждат до възстановяване на ВМОРО и възобновяването на въоръжената борба (Eldarov 1997).

От друга страна, Младотурският преврат води до крах на сръбската въоръжена пропаганда в Македония. С провъзгласяването на конституционните свободи и с прекратяването на въоръжената борба, Сръбската четническа организация е принудена да изтегли всички свои чети, тъй като в огромното си мнозинство личният им състав се състои от сръбски поданици. Само за два-три месеца след 11 юли 1908 г. сръбската пропаганда в Македония губи в някои райони повече от половината от всичките си завоювания.

Към края на 1909 г. и началото на 1910 г. българското националноосвободително движение отново е поставено пред необходимостта да преразгледа своята стратегия и тактика, за да отреагира адекватно на променените условия. Алтернативите да се вместят в крайно стеснените рамки на политическия живот в Турция при условие, че максимално редуцират националните си програми, се оказва неприемлива за мнозинството от дейците на движението (Parvanova 1997). Кадрите на ВМОРО в по-голямата си част отново поемат пътя на въоръжената борба. Първите чети минават границата малко след закриването на Славянския събор в София. На 29 юни Апостол Петков, Тане Николов, и Продан Христов успяват да пресекат границата след кратка престрелка с турската стража (Parvanova 1997). Политическата обстановка в Турция вече е показала ясно практическата неприложимост и историческата необоснованост на реформистките идеи. Под натиска на обективните условия революционната организация се връща към своите присъщи задачи, към традиционната си стратегия и тактика, която се оказва единствената здрава основа за обединяване на разпокъсаните ѝ сили (Parvanova 1997).

Съборът в София през 1910 г. дава по-значим импулс на изграждането на реални взаимовръзки между славянските народи. Неговата организация пада

върху плещите на Славянското благотворително дружество и русофилските партии – Народната, Прогресивно-либералната и Демократическата. Основен двигател на реализирането на събора в София е председателят на Славянското благотворително дружество Стефан Савов Бобчев. В него участие взема и бившият председател на дружеството – поетът и писател Иван Вазов. Той пише и стихотворение в чест на Славянския събор, озаглавено "Приветствена песен." В дните преди провеждането на самото събитие в българското общество и периодичен печат се разгарят спорове, относно целите и характера на събора. Част от българските интелектуалци като Пейо Яворов, Петко Ю. Тодоров, Кръстьо Раковски и Пенчо Славейков посрещат негативно предстоящото събитие, като в навечерието на събора те организират Контракомитет.

Особено ожесточени в своята критика са социалистите – тесни и широки, както и земеделците. Всички те атакуват поставените цели на събора, както и идеите на неославизма и предвещават крах за българската национална кауза. В речите на техните лидери се казва: „Не е славизмът, както не и отоманизмът който ще влее кръв в безкръвния балкански организъм, не е той, който ще внесе мир във вечно размирния вулканически Балкан, Балканските народи имат балкански интереси и балканска трябва да бъде тяхната политика” (Lazarova 1997).

В навечерието на Славянския събор отношенията между отделните славянски страни и народи стават все по-сложни и взаимозависими. Все по-ясно се очертават горещите точки, които правят идеята за славянско общение трудно осъществима: руското-полските отношения, противоречията между руснаци и украинци, между поляци и чехи в Силезия, между чехите и словаците в Австро-Унгария, между сърби и хървати и между българи и сърби в Македония (Lazarova 1997). Съответно българските делегати на събора или трябва да поставят въпроса за съдбата на Македония или трябва да го приглушат, поставяйки на първо място идеята за славянско сътрудничество, през призмата на неославизма.

Изострянето на националните противоречия между славянските държави формира две различни концепции относно целите на предстоящия събор. В зависимост от налагането на едната или другата концепция се предопределя бъдещето на неославизма и се разграничават неговите противници и апологети. Официалната гледна точка отразява възгледите на идеолозите на старото славянофилство, които преобладават сред организаторите и участниците в Софийския събор. Те категорично отказват да разискват политическите въпроси, които според тях са неразрешими. За тях обединението на славяните е възможно единствено чрез културно икономическо сближение (Lazarova 1997). Укрепването на културните и икономически връзки – това за тях е програмата на славянското движение и целта пред предстоящия събор в София. Зад тази теза застава Стефан Бобчев и членовете на Славянското благотворително дружество. В залагането на културни и икономически теми на предстоящия събор, те виждат възможност да положат темелите на бъдещото славянско сътрудничество. Мнението на Стефан Бобчев и неговите съратници по отношение на националните конфликти, които касаят славянския свят, разбираме от страниците на списание “Славянски глас”: “Руско-полският въпрос е най-мъчен и най-труден, че той е вътрешен руски държавен въпрос, че не можем да се месим в него, но не можем и да не желаем бързото му решаване” (Nikolov 1910.). По проблема с Македония и българо-сръбските отношения те са далеч по-категорични, че е “неуместно, както да делим на сфери на влияние Македония, тъй и да предоставяме териториални части в полза на когото и да било. Македония трябва да остане цяла и да се самоопредели. Дотогава да се спре в нея всякаква враждебна пропаганда и насилие против българщината (Nikolov 1910)”. След това професор Стефан Бобчев в своя статия на страниците на списание ”Славянски глас” разкрива целите на предстоящия събор: “Пражкият славянски събор е прототипът и изходният пункт на Софийския... Не по-друга е задачата на Славянския събор в София. Тук се гони същата цел, която се имаше предвид в Прага: сближение, единение, групиране на славяните от всички земи в една културно-

икономическа единица, спазвайки националната индивидуалност и свобода, автономията самоопределението на всеки славянски народ” (Slavyanski glas 1910, 41).

Алтернативна възможност е лансирана от либералните кръгове в Русия и е пламенно поддържана от видни представители на българската интелигенция в лицето на Пенчо Славейков, Петко Ю. Тодоров, Пейо Яворов, Кръстю Раковски и други интелектуалци и творци. Те изтъкват като основна задача на славянското движение и на предстоящия събор разрешаването на националните и междуславянските въпроси, които се задълбочават и опропастват опитите за славянска взаимност и единство (Lazarova 1997). Привържениците на тази теза акцентират върху факта, че разрешаването на тези въпроси би положило темелите на бъдещето славянско обединение, но без наследените проблеми от старото славянофилство.

Под влияние най-вече от страна на Русия се налага идеята за културно-икономическо сближаване и сътрудничество, а болезнените за решаване национални въпроси са изключени от дневния ред. Надделяването на тази политическа визия за предстоящия събор, предопределя неговите участници, облик, идеи и проблеми. Именно поради това на събора в София са поканени само представители на десните славянски организации в Русия, което води до бурна негативна реакция на част от българската интелигенция, която споделя идеите на Контракомитета. Точно този избор ще изхвърли въпроса за Македония и нейната бъдеща съдба отвъд темите, които ще бъдат обсъдени на събора.

По време на неговото провеждане преобладават темите за културните, икономическите и финансовите проекти на неославянското движение, но същевременно преднамерено се „затварят очи“ за задълбочаващите се национални проблеми между славянските народи в опит да се дистанцира провеждащия се събор от актуалните политически въпроси, които стоят на дневен ред пред славянските дейци. Съвсем съзнателно е подминат проблемът за автономията на полските земи и въобще със съдбата на поляците в Русия.

Този въпрос е централен и безспорно най-мъчен за разрешаване от неославистите. По въпроса за Босна и Херцеговина съществува консенсус между тях, противопоставяйки се яростно на анексирането на тази територия от Австро-Унгария. Друг ярък пример за националните противоречия е спорът между България и Сърбия за Македония, който скоро след събора в София ще се превърне в ябълката на раздора между двете държави и ще погребее идеята за славянско обединение на Балканите.

Самият Славянски събор се провежда от 24 до 27 юни 1910 г. в град София, в сградата на наскоро построения Народен театър. Сред делегатите има гости руснаци, чехи, словаци, сърби и хървати. Обсъдени са доклади на икономически и културни теми, както и са приети различни резолюции за сътрудничество. Най-многобройна е българската делегация, където личат имената на професор Стефан Бобчев, Иван Ев. Гешов, Стоян Данев, професор Васил Златарски, професор Любомир Милетич и други. Паралелно със Славянския събор в София се организират и редица съпътстващи прояви: Деветият конгрес на славянските журналисти, Първата славянска лекарска конференция, Първият конгрес на славянските юристи, Първият събор на славянските пчелари, Юнашко-соколски гимнастически събор, Руска книжовна изложба. В първия ден на събора са прочетени приветствени доклади от Стефан Бобчев, кмета на София Евстати Кирков, ръководителят на руската легация Александър Гучков, който високо оценява българския принос за славянското сближение: “България, която само за 30 години благодарение на неуморната енергия на своя талантлив народ е направила гигантски прогрес в културно и икономическо отношение, е най-добрата почва, дето трябва да стане опознаването, сближението между славянските народи, за да се затвърдят връзките между разните националности на великото славянско племе за постигнае на едно светло бъдеще (Vtori podgotvitelen 1910)”. При откриването говори и академик Владимир Бехтерев, който в своята реч изказва и аргументира официално лансираната линия на събора (Vtori podgotvitelen 1910). В словото си слово председателят на Славянския форум и ръководител на

чешката делегация Карел Крамарж заявява, че софийският събор ще се занимава само с културни и икономически въпроси. Според него това е най-сигурното средство, за да се укрепват връзките, които съединяват славянските народи. ”Ние не можем да се занимаваме с политика. Това е аксиома за нас!” (Vtori podgotvitelen 1910). Представителят на хърватите Анте Тресич Павичич излага актуалните проблеми на хърватите и изказва своята болка от факта, че те нямат собствена държава, а хърватите живеят разпокъсани в няколко държави (Vtori podgotvitelen 1910).

Пръв на първото заседание говори българският делегат професор Георги Данаилов, който на руски език докладва на тема “България в социално-културно и икономическо отношение”. Професор Данаилов изказва мнение, че “капитализмът прави големи и сериозни завоевания в България”, според него това е “местна рожба, дължи се на особена самонадеяност на българина, израснал в големите борби с турското племе”(Vtori podgotvitelen 1910). Сходен доклад изнася и Коста Стоянович, бивш министър на Сърбия, който акцентира върху нуждата от сключване на взаимноизгоден търговски договор между България и Сърбия (Vtori podgotvitelen 1910). В своя доклад професор Платон Кулаковский повдига въпроса за наричаните от него “помаци-славяни в България”. Също така той отправя призив към българи и сърби за единение, което да се изразява в един бъдещ митнически съюз, а също и една монетарна система – левът да бъде равен на динара (Vtori podgotvitelen 1910). Делегатът на Сараево – Риста Радулович, изразява своята болка и разочарование от анексията на Босна и Херцеговина: ”Сърбия почувствува анексията на Босна и Херцеговина двояко: като сръбска земя и като сръбския Пиемонт” (Vtori podgotvitelen 1910).

През следващите два дни – 25 и 26 юни, делегатите и гостите продължават дискусиите, разделени в две секции – културно-славистична и икономическа. Изнесени са реферати с конкретни предложения: учредяване на Славянска телеграфна агенция, Славянски туристически съюз, организиране на дружество на книжарите и книгоиздателите от Русия, България, Сърбия, Хърватия,

Словения (полските и чешките са вече формирани), Съюз на славянските книжари и книгоиздатели, съставяне на славянски речник по предложение на професор Александър Балан (Vtori podgotvitelen 1910). Има идея за създаване на Славянска театрална секция, както и предложение в програмите на западнославянските гимназии да се изучава Кирило-Методиевото писмо във връзка с живите източнославянски езици (руски, сръбски, български). В икономическата секция са направени предложения за създаване на Славянска банка, за провеждане на редовни конгреси на търговски и икономически организации, за периодично организиране на промишлени художествени и славянски и междуславянски изложби. Както и пропагандиране сред славянските народи на идеята за “предпочитане предметите на славянското производство пред тези на чуждото“ (Vtori podgotvitelen 1910).

В последния ден на Славянския събор се гласуват резолюции за запазване на мира и приятелството с всички славянски народи. Тези документи са насочени към осъществяване на целите на културно единение на славяните. Направени са предложение за въвеждане на общославянска научна и търговска терминология, създаване на общославянски туристически съюз, издаване на общославянски речник и славянска антология, изграждане на организация на славянските театри, сътрудничество между славянските академии на науките и научни дружества, провеждане на общославянски събор на славяноведите, взаимна размяна на славянски публикации и университетски преподаватели и организиране на съвместни славянски конгреси, организиране на задълбочено изучаване на Кирило-Методиевото писмо и други (Vtori podgotvitelen 1910).

На Славянския събор Македонските братства в България изпращат мемоар, в който се опитват да запознаят делегатите с актуалната ситуация в Македония. Това писмено изявление се прави в опит да се избегнат нежеланите препирни, но и да се напомни за Македонския въпрос на Славянския събор – неговото огромно значение за общославянската солидарност, неговото нарастващо значение и тежест в славянския свят и реалната възможност той да бъде пречка

за бъдещото славянско обединение, “до когато не се разреши съобразно със справедливите искания на македонските българи” (Мемоар 2021).

Парадоксалното е, че текстът е написан от проф. Любомир Милетич, който в онзи момент едновременно е участник в Славянския събор и лидер на македонските братства. В него професор Милетич говори за българския характер на населението в Македония и предупреждава за опитите на сръбската въоръжена пропаганда да подмени силово националната идентичност на местното българско население. Като горчив плод на сръбските аспирации за придобиване на територии с българско население, Любомир Милетич посочва и сръбско-българската братоубийствена война, по негови думи.

Мемоарът разкрива и съглашателството между сръбските чети в Македония с вековния враг на славянството в Македония – Вселенската патриаршия и османската власт. Както и за използвания терор и насилие над македонските българи. В края на този мемоар професор Милетич предупреждава, че това ще предизвика разкол и омраза сред двете славянски държави. И директно обвинява сърбите, че след като не са видели резултат от културната пропаганда “за да се сломи отпорът на това население, прибегна се и до терор, упражняван с оръжие, който толкова по-лесно можеше да върши своето позорно дело, че вървеше в съдружие със самата власт” (Мемоар 2021). След това продължава: “Като действителен резултат от това насилническо вторачване на сръбската пропаганда, всред българското население в Македония днес виждаме ежби и раздори между славянското население в тази страна, които в никой случай не могат да бъдат в полза на оная благородна задача, що си поставят славянските събори. В тия раздори, които се поддържат благодарение на силната подкрепа на пропагандата от страна на сръбското кралство и които въпреки всичко не биха намерили сгодна почва, ако не се употребяваха най-долни способности, се крие един траен източник на враждебни между двата съседни славянски народа отношения, които лесно могат да се използват от неприятелите на славянския сговор, па и без това могат за в

бъдеще да доведат не до сговор и дружба, а до пагубни стълкновения” (Мемоар 2021).

Дейците на неославизма обаче остават безмълвни за предупрежденията на Македонските братства и продължават да negliжират нерешените национални въпроси между отделните славянски държави.

Тържественото закриване на Славянския събор става на 27 юли 1910 г., когато е прочетено приветствено писмо от Лев Толстой. В него той изразява своята подкрепа за стремежа за обединение и сътрудничество между славяните. Също така е прочетено и поздравително писмо от цар Фердинанд, който решава, че е по-практично да не бъде в София по време на провеждането на Славянския събор и заминава на обиколка из европейските столици заедно с царица Елеонора (Katsarov 1970).

При равносметката на Славянския събор се вижда, че неговата работа протича главно в прочитане и изслушване на приветствени слова, реферати по икономически и културни теми, приемане на резолюции за сътрудничество. Възприетите идеи и насоки за развитие на славянското взаимодействие, които имат преобладаващо пожелателен и препоръчителен характер, през следващите години не се реализират на практика. Макар и Славянският събор в София да се явява опорна точка за изграждането на бъдещия Балканския съюз, също така е вярно, че именно нерешеният македонски въпрос ще се превърне в капсул-детонатор, който ще взриви отношенията между България и Сърбия и за българи и сърби идеята за славянско братство и взаимност ще остане мираж.

ЛИТЕРАТУРА/ REFERENCES

Eldarov, S. 1997. Makedono-odrinskoto dvizhenie v Bulgaria. [The Macedonian-Adrianople Movement in Bulgaria]. Sofia: Natsionalno-osvoboditelnoto dvizhenie na makedonskite i trakiyskite balgari (1878–1944). 240 s. (In Bulgarian)

Елдъров, С. 1997. Македоно-одринското движение в България. Национално-освободителното движение на македонските и тракийските българи (1878-1944). София: 240 с.

Katsarov, K. 1970. 60 godini zhiviyana istoria, [60 years of living history] Myunhen. 81s (In Bulgarian)

Кацаров, К. 1970. 60 години живяна история, Мюнхен. 81с.

Krapchev, D. Neoslavvanskiyat sabor v Sofia. [The Neo-slavic congress in Sofia] V: Izminat pat.1992, 52–55 s. (In Bulgarian)

Крапчев, Д. Неославянският събор в София. *Изминат път*. София: 1992, 52-55 с.

Lazarova, E. 1997. Slavyanskoto dvizhenie v Bulgaria. [The slavic movement in Bulgaria] Sofia, 146 s. (In Bulgarian)

Лазарова, Е. 1997. Славянското движение в България. София, 146 с.

Lazarova, E. 1997. Slavyanskoto dvizhenie v Bulgaria [The slavic movement in Bulgaria]. Sofia, 138 s. (In Bulgarian)

Лазарова, Е. 1997. Славянското движение в България. София, 138 с.

Lazarova, E. 1997. Slavyanskoto dvizhenie v Bulgaria. [The slavic movement in Bulgaria]. Sofia, 140 s. (In Bulgarian)

Лазарова, Е. 1997. Славянското движение в България. София, 140 с.

Lazarova, E. 1997. Slavyanskoto dvizhenie v Bulgaria. [The slavic movement in Bulgaria] Sofia, 140 s. (In Bulgarian)

Лазарова, Е. 1997. Славянското движение в България. София, 140 с.

Nikolov, G.1910. Slavyanski dni i sabori. [Slavic days and congresses]. Sofia, 14 s. (In Bulgarian)

Memoar na Makedonskite bratstva v stolitsata do Slavyanskia sabor v Sofia” [A memoir of the macedonian fraternities until the Slavic congress in Sofia] publikovano vav vestnik ”Debarski glas” URL: <https://www.strumski.com/biblioteka/?id=1420> (Data na prilagane 22.7.2021). (In Bulgarian)

”Мемоар на Македонските братства в столицата до Славянския събор в София” публикувано във вестник ”Дебърски глас” URL: <https://www.strumski.com/biblioteka/?id=1420> (Дата на прилагане 22.7.2021).

Николов, Г.1910. Славянски дни и събори. София, 14 с.

Parvanova, Z. 1997. Vazobnovyavaneto na vaorazhenata borba i vazstanovyavaneto na VMORO. [Renewal of the armed struggle and resoration of the IMARO] Natsionalno-osvoboditelното dvizhenie na makedonskite i trakiyskite balgari (1878-1944). Sofia, 249 s. (In Bulgarian)

Първанова, З. 1997. Възобновяването на въоръжената борба и възстановяването на ВМОРО. Национално-освободителното движение на македонските и тракийските българи (1878–1944). София, 249 с.

Parvanova, Z. 1997. Vazobnovyavaneto na vaorazhenata borba i vazstanovyavaneto na VMORO. [Renewal of the armed struggle and resoration of the IMARO] Natsionalno-osvoboditelното dvizhenie na makedonskite i trakiyskite balgari (1878–1944). Sofia, 253 s. (In Bulgarian)

Първанова, З. 1997. Възобновяването на въоръжената борба и възстановяването на ВМОРО. Национално-освободителното движение на македонските и тракийските българи (1878–1944). София, 253 с.

Parvanova, Z. 1997. Vazobnovyavaneto na vaorazhenata borba i vazstanovyavaneto na VMORO. [Renewal of the armed struggle and resoration of the IMARO] Natsionalno-osvoboditelното dvizhenie na makedonskite i trakiyskite balgari (1878–1944). Sofia, 258 s. (In Bulgarian)

Първанова, З. 1997. Възобновяването на въоръжената борба и възстановяването на ВМОРО. Национално-освободителното движение на македонските и тракийските българи (1878–1944). София, 258 с.

Slavyanski glas [Slavic voice] 1910 g., kn. 2.s.41 (In Bulgarian)

Славянски глас, 1910 г., кн. 2.с.41.

Tuminez, A. 2000 Russian Nationalism Since 1856: Ideology and the Making of Foreign Policy. New York. page 125-126 (In English)

Vtori podgotvitelen Slavyanski sabor v Sofia [Second preparatory slavic congress in Sofia] 1910g. Sofia, 21–22 s. (In Bulgarian)

Втори подготвителен Славянски събор в София, 1910г. София, 47с.

Vtori podgotvitelen Slavyanski sabor v Sofia [Second preparatory slavic congress in Sofia] 1910 g. Sofia, 40 s. (In Bulgarian)

Втори подготвителен Славянски събор в София, 1910 г. София, 40 с.

Vtori podgotvitelen Slavyanski sabor v Sofia [Second preparatory slavic congress in Sofia] 1910 g. Sofia, 53 s. (In Bulgarian)

Втори подготвителен Славянски събор в София, 1910 г. София, 53 с.

Vtori podgotvitelen Slavyanski sabor v Sofia [Second preparatory slavic congress in Sofia] 1910 g. Sofia, 54 s. (In Bulgarian)

Втори подготвителен Славянски събор в София, 1910г. София, 54 с.

Vtori podgotvitelen Slavyanski sabor v Sofia [Second preparatory slavic congress in Sofia] 1910 g. Sofia, 63 s. (In Bulgarian)

Втори подготвителен Славянски събор в София, 1910 г. София, 64 с.

Vtori podgotvitelen Slavyanski sabor v Sofia [Second preparatory slavic congress in Sofia] 1910 g. Sofia, 131–144 s. (In Bulgarian)

Втори подготвителен Славянски събор в София, 1910 г. София, 131–144 с.

Vtori podgotvitelen Slavyanski sabor v Sofia [Second preparatory slavic congress in Sofia] 1910 g. Sofia, 177s. (In Bulgarian)

Втори подготвителен Славянски събор в София, 1910 г. София, 177с.

Vtori podgotvitelen Slavyanski sabor v Sofia [Second preparatory slavic congress in Sofia] 1910 g. Sofia, 161s. (In Bulgarian)

Втори подготвителен Славянски събор в София, 1910 г. София, 161с.

Дата на подаване на статията в редакцията – 22. 07. 2022 г.